

Մուրադ ՀԱՄԼԱԹՅԱՆ

ՏՐԴԱՏԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆԻԻ ՄԲ ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԸԱՐՏԱՐԱՊԵՏ*

Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցի նվաճումները կապված են միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ճարտարապետ Տրդատի անվան հետ: Անիում նա կառուցեց Մայր տաճարը (989-1001 թթ.), «Գագկաշեն» Մբ Գրիգոր զվարթնոցատիպ եկեղեցին (1001-1010 թթ.), իսկ մինչև այդ նա կառուցել էր Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցին և կաթողիկոսական պալատը, վերականգնել Կոստանդնուպոլսում Մբ Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից քանդված գմբեթը:

Տրդատն իր ստեղծագործությունների թե՛ բարձր արվեստով, թե՛ քանակով բացառիկ տեղ է գրավում հայ մշակույթի պատմության մեջ: Նա այն եզակի արվեստագետներից էր, որն իր տաղանդի ուժով ստիպել էր հայ պատմիչներին, աշխարհիկ և հոգևոր բարձրաստիճան մեկենասներին հիշելուց բացի, գրել նաև իր աշխատանքների մասին¹:

Տրդատի տաղանդը հիմնականում դրսևորվեց Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքում, և այդ է պատճառը, որ մասնագիտական գրականության մեջ նրան անվանում են «Անիի գլխավոր ճարտարապետ»²:

Հայ ճարտարապետության պատմաբանները Տրդատին են վերագրում 10-11-րդ դդ. մի շարք նշանակալից այլ շենքերի կառուցումը՝ Անիում Սմբատաշեն պարիսպը, միջնաբերդի պալատի հյուսիսային դահլիճները և Հաղպատի վանքի Մբ Նշան եկեղեցին³: Նրա գործն են համարում նաև Մարմաշենի վանքի Կաթողիկեն⁴:

Մասնագետները նշված կառույցներով սահմանափակում են տրդատաշեն հուշարձանների ցանկը՝ նշելով, սակայն, որ «նրա ճարտարապետական ձևերի դրսևորումները կարելի է տեսնել նույն դարաշրջանի տարբեր կառույցներում, ինչպես Անիում, այնպես էլ մայրաքաղաքից դուրս (Խծկոնքի Մբ Սարգիս, Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցի)»⁵:

Մբ Փրկիչ եկեղեցին իր գեղարվեստական կերպարով առանձնանում է Անիի բազմաթիվ հուշարձանների շարքում: Այն պատկանում է դեռևս վաղ միջնադարում հայ ճարտարապետության մեջ հայտնի բազմաբսիդ կենտրոնագմբեթ

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Տես՝ Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Պատմություն տիեզերական, Եր., 2000, էջ 237, 240, 309-310:

² Strzygowski I., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, Band II, S. 590.

³ Մնացականյան Ս., Վարպետաց վարպետներ, Մանուկ, Տրդատ, Մոմիկ, Եր., 1982, էջ 91-103, 124-128:

⁴ Органесян К. Зодчий Трдат, , Եր., 1951, С.102.

⁵ Մնացականյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 139:

եկեղեցիների տիպին: Եկեղեցին ութաբսիդ է, արտաքուստ՝ տասնինընիստանի: Աբսիդների փոքր խորության և գմբեթի տրամագծի խոշորության շնորհիվ ստացվել է ներքին ծավալի միասնություն, որն արտահայտվել է կառույցի արտաքին կերպարում ևս⁶: Արևելյան՝ Ավագ խորանը մյուսներից զգալի մեծ է և երկու կողքին՝ պատի զանգվածի մեջ, ունի խորշ-ավանդատներ: Միակ մուտքը հարավից է: Արտաքուստ պատերը և գմբեթի թմբուկը զարդարված են զույգ կիսասյունիկներով դեկորատիվ կամարաշարով, որը եկեղեցու կերպարին նրբագեղություն և արտահայտչականություն է հաղորդում: Եկեղեցու ներսը 1193 թ. նկարիչ Սարգիս Փարչիկը զարդարել է ավետարանիչներին պատկերող որմնանկարներով⁷:

Ն. Տոկարսկին գրում է, որ Սբ Փրկիչ եկեղեցին կառուցող ճարտարապետը հատակագիծը և ներքին ծավալը մշակելով 7-րդ դ. հուշարձանների օրինակով, արտաքին հարդարանքում գտնվել է Գագկաշենի ազդեցության տակ⁸: Սակայն պարզվում է, որ երկուսի հեղինակն էլ նույն անձն է՝ Տրդատ Անեցին:

Սբ Փրկիչ եկեղեցու և ընդհանրապես Անիի վիմագիր արձանագրությունները, որոնք 20-րդ դ. սկզբին բարեբախտաբար հավաքել էր Հ. Օրբելին, տպագրվեցին միայն 1966 թ.⁹: Անիի այդ արձանագրություններից շատերն այսօր, ցավոք, չեն պահպանվել, ինչպես, օրինակ, հենց Սբ Փրկիչ եկեղեցունը, որովհետև 1958 թ. անխնամ մնալու հետևանքով եկեղեցու կեսը ամբողջությամբ ավերվեց, և ոչնչացան նաև վիմագրերը:

Ըստ եկեղեցու արտաքին պատերի բավական ընդարձակ արձանագրությունների՝ Սբ Փրկիչը 1036 թ. կառուցել է Աբդարիբ Պահլավունին, 1193 թ. Տրդատ քահանան և իր կին Խուշուշը նորոգել են եկեղեցին, կառուցել ժամատուն, 1271 թ. Մխիթարը զանգակատուն է կցել, իսկ 1342 թ. գմբեթը հիմնովին վերականգնել է Աթաբակ Վահրամը¹⁰: Բայց, կարևորը, մուտքից վերև եղել է մեծադիր տառերով փորագրված «ՏՐԿԱՏ» անունը¹¹:

Սա ակնհայտորեն չէր կարող վերաբերել Տրդատ քահանային. նման հանդիսավորությամբ, առանց նշելու տվյալ անձի ով լինելը, մուտքի վրա կարող էր փորագրվել միայն Տրդատ ճարտարապետի անունը:

Կ. Հովհաննիսյանը և Ս. Մնացականյանն այս փաստին չեն անդրադարձել: Առաջինի՝ Տրդատին նվիրված մենագրությունը հրատարակելիս Անիի արձանագրությունները դեռ տպագրված չէին, իսկ Ս. Մնացականյանը դա հաշվի չէր առել, որովհետև Տրդատին է վերագրում Հաղպատի վանքի Սբ Նշան եկեղեցու կառուցումը (976-991 թթ.) և Արգինայի Կաթողիկեի շինարարությունն արդեն 972թ. սկսելը: Ահա այս ժամանակագրական արհեստական սխեմաները խանգարել են

⁶ *Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 3, Москва – Ленинград, 1966, стр. 237.*

⁷ *Մաթևոսյան Կ., Անի. Եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Եր., 1997, էջ 219-220:*

⁸ *Токарский Н. Архитектура Армении IV – XIV вв., Ер., 1961 стр. 208.*

⁹ *Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ 1. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966:*

¹⁰ *Նույն տեղում, էջ 42-48:*

¹¹ *Նույն տեղում, էջ 43:*

Տրդատին համարել Մբ Փրկիչ եկեղեցու կառուցողը, որովհետև այդ դեպքում ճարտարապետը կլիներ 90-ն անց տարիքի:

Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցին Տրդատի կառուցածը լինելու մասին միայն ժողովրդական ավանդություն կա, որը 19-րդ դ. 20-ական թվականներին գրի է առել Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցին¹²: Եվ այդ եկեղեցին տրդատաշեն համարող հեղինակները վկայակոչում են Հովհաննես Ղրիմեցու անտիպ ձեռագիրն արդեն որպես պատմական վկայություն¹³:

Խաչիկ Ա Արշարունին իր գահակալության առաջին տարիներին, բնականաբար, Արգինայում որպես Մայր եկեղեցի օգտագործել է իր նախորդ կաթողիկոսների օրոք գործող Կաթողիկեն և ապա 980-ական թթ. կառուցել նորը: Բսկ Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցու կառուցման հետ կապված ավանդությունը, եթե ինչ-որ հիմք ունի, ապա դա կարող էր լինել երիտասարդ Տրդատից՝ այդ տաճարի շինարարության ընթացքում փորձված ճարտարապետից (իսկ Հայաստանում շատ գլուխգործոցների տաղանդավոր հեղինակների անունները չեն պահպանվել և մեզ հայտնի չեն), վարպետության դասեր առնելը, որից հետո նա միայն ստանձնեց Արգինայի եկեղեցու կառուցումը: Հակառակ դեպքում ստացվում է, որ Տրդատը մոտ տասը տարի միաժամանակ կառուցել է Լոռի-Գուգարքում Հաղպատի Մբ Նշան եկեղեցին և Շիրակում՝ Արգինայի Կաթողիկեն:

Տրդատի կենսագրության հավանական ժամանակագրությունը այսպիսին է՝ 950-ական թթ. կեսերին ծնված լինելը, Արգինայի Կաթողիկեի շինարարության պատվերը մոտ 30 տարեկան հասակում՝ 980-ական թթ. կեսերին, ստանալը: Բսկ որպես անվանի և արդեն հռչակված ճարտարապետ՝ նրան Կոստանդնուպոլիս հրավիրելը մեր ժամանակներում ստեղծված լեզենդ է: Տրդատը գնաց Բյուզանդիայի մայրաքաղաք, երբ ընդհատվեց Անիի Մայր տաճարի շինարարությունը, գնաց ծանոթանալու հզոր կայսրության ճարտարապետության և կառուցողական տեխնիկայի նվաճումներին և, ինչու չէ, նաև աշխատանք գտնելու:

Այնտեղ Մբ Սոֆիա տաճարի գմբեթի վերականգնման՝ տեղի ճարտարապետների և շինարարների անհաջող փորձից հետո նա ներկայացնում է իր առաջարկը. հավանություն ստանալով՝ հաջողությամբ իրականացնում է այդ դժվարին գործը: Սրանից հետո է, որ Տրդատը հռչակվում է և մեծ հեղինակություն ձեռք բերում:

Գազկաշենի կառուցումից և տաճարը վթարային վիճակից դուրս բերելու փորձերից հետո, ըստ երևույթին, Տրդատը մինչև 930-ական թթ. նոր պատվերներ չի ունենում, մինչև որ Անիի Մբ Փրկիչ եկեղեցու կառուցումը մոտ 75 տարեկան ճարտարապետին է հանձնարարում Աբղարիք Պահլավունին:

Այս ժամանակագրությունը միանգամայն իրատեսական է: Ճարտարապետության պատմության մեջ կան նման դեպքեր: Օրինակ, ընդամենը 30 տարեկան Միքելանջելոյին Հռոմի Հուլիոս Երկրորդ պապը պատասխանատու պատվեր է

¹² *Ղաֆադարյան Գ.*, *Հաղբատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները*, Եր., 1963, էջ 16-17:

¹³ *Մնացականյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 92:

տալիս՝ կառուցելու մարմարակերտ իր դամբարանը: Իսկ 72 տարեկան հասակում Միքելանջելոն ձեռնամուխ է լինում Հռոմի Սբ Պետրոս տաճարի կառուցմանը, որը շարունակում է մինչև 89 տարեկան դառնալը¹⁴: Եվ ինչո՞ւ նա կարող էր մոտ 90 տարեկանում զբաղվել քրիստոնյա աշխարհի այս խոշորագույն տաճարի շինարարությամբ, իսկ Տրդատը 75-80 տարեկանում չէր կարող Անիի Սբ Փրկիչ ոչ մեծ եկեղեցին կառուցել: Եվ սա ունի նաև իր վիմագիր վկայությունը՝ ի տարբերություն շատ ուրիշ հուշարձաններ Տրդատին վերագրելու օրինակների:

Տրդատ Անեցին իր ստեղծագործություններով միջնադարի հայ ճարտարապետության մի ամբողջ փուլ նշանավորեց, և անկասկած, նա ուներ համախոհների և աշակերտների խումբ, որի գործերը պատկանում են «տրդատյան» ոճական ուղղությանը¹⁵: Այդ ստեղծագործություններից են Մարմաշենի Կաթողիկեն, Ամբերդի ու Խճկոնքի Սբ Սարգիս եկեղեցիները և ուրիշները: Տրդատը հանդիսացավ 10-11-րդ դդ. հայ մշակույթի վերածննդի խոշորագույն ստեղծագործող ճարտարապետության բնագավառում¹⁶: Դրան նպաստեց նրա ապրելը և գործելը Հայաստանի մարաքաղաք Անիում, որը դարձավ հայկական Վերածննդի օրրանը:

ТРДАТ КАК АРХИТЕКТОР ХРАМА СВ. СПАСИТЕЛЯ АНИ

___ *Резюме* ___

___ *М. Асратян* ___

Достижения архитектурной школы Ани-Ширак связаны с именем крупнейшего архитектора средневековой Армении Трдата. Он в Ани построил Кафедральный собор (989-1001 гг.), церковь типа Звартноц Св. Григорий “Тагкашен” (1001-1010 гг.)

Историки армянской архитектуры приписывают Трдату еще несколько значительных сооружений 10-11 вв., таких, как защитные стены Смбацашена и залы северного дворца Вышгорода в Ани, церковь Св. Знака в Ахпате.

Трдат Анеци своими произведениями озаменовал целую фазу в армянской средневековой архитектуре, и, безусловно, он имел группу единомышленников и учеников, произведения которых относятся “трдатскому” стилевому направлению. К этим произведениям относятся Кафедральный собор Мармашена, церкви Амберда и Св.Саркис Хцконка и другие. Трдат является крупнейшим деятелем в области архитектуры эпохи возрождения армянской культуры в 10-11 вв.. Этому способствовало то, что он жил и творил в столице Армении Ани, которая стала колыбелью армянского Возрождения.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասրաթյան Մուրադ Մարգարի – ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր,

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ,

E-mail: muradhasratyan@rambler.ru

¹⁴ *Всеобщая история архитектуры, том 5, М., 1967, С.213–226.*

¹⁵ *Մնացականյան Ս.*, նշվ. աշխ, էջ 138:

¹⁶ *Տեւ Բարբեկյան Հ.*, *Հայկական ռենեսանսի ճարտարապետությունը*, Եր., 1980, էջ 62-76, 92-110: